

SES BİLGİSİ

Türkçede sesler, ses yolundaki biçimlenişlerine göre ikiye ayrılır:

1. Ünlüler (Sesliler)

2. Ünsüzler (Sessizler)

ÜNLÜLERİN ÖZELLİKLERİ VE ÜNLÜLERDE UYUM

Ünlüler, ses yolunda bir engele uğramadan çıkan seslerdir. Bunlar tek başına okunur ve heceleri oluşturur. Türkçede 8 tane ünlü harf vardır: a, e, ı, i, o, ö, u, ü

Ünlüler, söyleniş özelliğine, dilin ve ses yolunun aldığı biçimlere göre değişik özellikler gösterir. Şimdi bu özellikleri aşağıdaki tabloda inceleyelim.

	Geniş		Dar	
	Kalın	İnce	Kalın	İnce
Düz	a	e	ı	i
Yuvarlak	o	ö	u	ü

ÜNLÜ UYUMLARI

Türkçede 2 çeşit ünlü uyumu vardır:

1. Büyük Ünlü Uyumu

Türkçe bir sözcükte ilk hecenin ünlüsü kalınsa (a, ı, o, u), sonraki hecelerin ünlüsü de kalın (a, ı, o, u); ilk hecedeki ünlü inceyse (e, i, ö, ü), sonraki ünlüler de ince (e, i, ö, ü) olur. Bu özelliğe "Büyük Ünlü Uyumu" denir.

yaş – ı – lar (kalın-kalın-kalın)

yaz – ır – mak (kalın-kalın-kalın)

baş – lan – gıç (kalın-kalın-kalın)

gü – neş – li (ince-ince-ince)

ses – siz – lik (ince-ince-ince)

bi – lim – sel (ince-ince-ince)

Not: Türkçe bir sözcük büyük ünlü uyumuna uymak zorundadır. Bir sözcük büyük ünlü uyumuna uymuyorsa büyük olasılıkla Türkçe değildir.

ma-ka-le, mo-bil-ya, mek-tup, te-le-viz-yon

Türkçe olduğu halde, sonradan değişime uğrayarak büyük ünlü uyumuna uymayan sözcükler de vardır.

elma (alma), helva (halva), anne (ana), kardeş (kardaş, karındaş)

Not: Ekler büyük ünlü uyumuna göre ses değişikliğine uğrar. Ancak bazı ekler büyük ünlü uyumuna göre ses değişikliğine uğramaz. Bu ekler şunlardır:

-yor biliyor

-ki yoldaki

-ken oynarken

-leyin akşamleyin

-daş meslektaş

-(ı)mtırak yeşilimtırak

-gil dayımgil

2. Küçük Ünlü Uyumu

Ünlülerin düzlük – yuvarlaklık, darlık – genişlik bakımından uygunluğudur. Bu kurala göre;

- Türkçede düz ünlülerden (a, e, ı, i) sonra düz ünlüler (a, e, ı, i) gelir.
- Yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) sonra ya düz-geniş ünlüler (a, e) ya da dar-yuvarlak ünlüler (u, ü) gelir.

Küçük ünlü uyumu aranırken heceler bir önceki heceye göre değerlendirilir.

do – ğal – ık

"doğallık" sözcüğünde, "yuvarlak"tan sonra "düz-geniş", "düz-geniş"ten sonra "düz-dar" ünlü gelmiştir ve bu sözcük küçük ünlü uyumuna uyar.

ba – rış (düz, düz)

ke – sin – lik (düz, düz, düz)

ku – lak (yuvarlak, düz-geniş)

göz – lem (yuvarlak, düz-geniş)

zor – luk (yuvarlak, dar-yuvarlak)

Not: Küçük ünlü uyumuna uymayan sözcükler, genellikle Türkçe değildir.

teknoloji, şoför, salon, horoz, patron

Türkçe olduğu halde küçük ünlü uyumuna uymayan sözcükler de vardır.

tavuk, çamur, armut, avuç, yağmur

ÜNSÜZLERİN ÖZELLİKLERİ

Ünsüzler, ses yolunda boğumlanarak çıkan seslerdir. Bunlar ünlülerle birleşmedikçe okunamaz. Türkçede 21 tane ünsüz harf vardır: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z

Şimdi ünsüzlerin özelliklerini aşağıdaki tabloda inceleyelim.

	SÜREKSİZ	SÜREKLİ
SERT	p, ç, t, k	f, h, s, ş
YUMUŞAK	b, c, d, g	ğ, j, l, m, n, r, v, y, z

Not: Türkçe bir sözcük "b, c, d, g" ünsüzleriyle bitmez. Yabancı dilden alınan sözcükler bu kurala uydurularak dilimizdeki yerini almıştır.

Yabancı dildeki durumu Türkçedeki kullanımı

serab *serap*

muhtaç *muhtaç*

derd *dert*

aheng *ahenk*

Not: Türkçe sözcüklerin "b, c, d, g" ünsüzleriyle bitmemesi kuralı, karışıklığa yol açmaması için bazı sözcüklerde uygulanmamıştır.

saç (baş derisini kaplayan kıllar)

sac (yassı demir çelik ürünü)

haç (Hıristiyanlığın sembolü)

hac (İslam'ın şartlarından biri)

SES OLAYLARI

1.ÜNSÜZ BENZEŞMESİ (SERTLEŞMESİ, UYUMU)

Sert ünsüzlerden biriyle (f, s, t, k, ç, ş, h, p) biten bir sözcükten sonra yumuşak ünsüzle "c, d, g" başlayan bir ek gelirse ekin başındaki yumuşak ünsüzler "ç, t, k" şeklinde değişerek sertleşir.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin "ünsüz benzeşmesinden sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

balık-cı *balıkçı*

kitap-cı *kitapçı*

sert-ce *sertçe*

sınıf-da *sınıfta*

uçak-dan *uçaktan*

yürümüş-dü *yürümüştü*

beklet-di *bekletti*

1975'de *1975'te*

seç-gin *seçkin*

konuş-gan *konuşkan*

2.ÜNSÜZ YUMUŞAMASI (DEĞİŞİMİ)

Süreksiz sert ünsüzlerden biriyle (p, ç, t, k) biten bir sözcükten sonra ünlüyle başlayan bir ek gelirse süreksiz sert ünsüzler yumuşayarak "b, c, d, g, ğ"ye dönüşür.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin "ünsüz yumuşaması"ndan sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

hesap - ı *hesabı*

uçak - a *uçacağı*

amaç - ım *amacım*

dert-i *derdi*

kalp - i *kalbi*

ahenk - i *ahengi*

ayak - ı *ayağı*

Not: Tek heceli sözcüklerin bazılarında yumuşama olmaz.

suç - u, et - i, tek - i, top - u, at - ı

Özel adlarda yazarken yumuşama olmaz, konuşurken olur.

Sinop'a, Çınarcık'ın, Susurluk'a, Burak'ın

Bazı yabancı sözcüklerde yumuşama olmaz.

hukuk - u, hürriyet - i, edebiyat - ı, dikkat - i, paket - i, evrak - ı, davet - i, merak - ım, sıhhat - i, semt - i

Bazı türemiş sözcüklerde yumuşama olmaz.

yazıt - ı, karşıt - ı, yanıt - ı, özet - i, anıt - ı

3.SES DÜŞMESİ (HECE DÜŞMESİ)

a. Ünlü Düşmesi

İkinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcükler, ünlüyle başlayan bir ek aldığında ikinci hecesindeki dar ünlüsünü düşürür.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin "ünlü düşmesinden sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

kar(i)n - ı *karnı*

boy(u)n - um *boynum*

keş(i)f - i *keşfi*

bur(u)n - u *burnu*

şeh(i)r - e *şehre*

as(i)l - ı *aslı*

buy(u)r - un *buyrun*

zih(i)n - im *zihnim*

gön(ü)l - üm *gönlüm*

Not: İkilemelerde ses düşmesi olayı olmaz.

burun buruna, omuz omuza, göğüs göğüse şehirden şehire, gönülden gönüle

İkinci hecesinde dar ünlü bulunan her sözcükte ve özel adlarda düşme olmaz.

seçim – e, yapıt – ın, biçim –i, durum – a

Emir’in arkadaşları ziyarete gelmiş.

Kitabını Ufuk’a verdim.

Bazı sözcükler türerken ünlü kaybına uğrar.

ay(ı)r – ı ayrı

sıy(ı)r – ıl – mak sıyrılmak

çev(i)r – il – mek çevrilmek

kav(u)r – ul – mak kavrulmak

iler(i) – le – mek ilerlemek

kok(u) – la – mak koklamak

oy(u)n – a – mak oynamak

uy(u) – ku uyku

İkinci hecesinde dar ünlü bulunan bazı sözcüklerle “olmak” ve “etmek” yardımcı eylemiyle bileşik eylem oluşturulurken dar ünlü düşer.

sab(ı)r + etmek sabretmek

kay(ı)t + olmak kaydolmak

keş(i)f + etmek keşfetmek

Bazı sözcüklerin birleşmesi sırasında ünlülerin düştüğü görülür.

kay(ı)n + ana kaynana

cuma + (e)rtesi cumartesi

kahv(e) + altı kahvaltı

n(e) + için niçin

sütl(ü) + aş sütlaç

b. Ünsüz Düşmesi

Genellikle “k” ünsüzüyle biten bazı sözcükler “cık, -cik, -cuk, -cük, cek, -cak, -l” eki aldığı anda “k” ünsüzü düşer.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin “ünsüz düşmesinden sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

küçü(k) – cük küçücük

alça(k) – l alçal-

küçü(k) – l küçül-

yükse(k) – l yüksel-

büyü(k) – cek büyücek

seyre(k) – l seyrel-

mini(k) – cik minicik

ufa(k) – l ufal-

alça(k) – cık alçacık

4.SES TÜREMESİ

a. Ünlü Türemesi:

“-cık, -cik” eki alan bazı sözcüklerde ek ile sözcüğün arasında “a, e, ı, i” ünlülerinin türediği görülür.

az – cık az(ı)cık

bir – cik bir(i)cik

genç – cik genc(e)cik

dar – cık dar(a)cık

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin “ünlü türemesi”nden sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

b. Ünsüz Türemesi

Bazı sözcüklerde, “olmak” veya “etmek” yardımcı eylemiyle bileşik eylem oluşturulduğunda ya da bu sözcüklere ünlü bir ek getirildiğinde ünsüz türemesi görülür.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin “ünsüz türemesi”nden sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

af + etmek aff(et)mek

his + etmek his(s)etmek

zan + etmek zan(n)etmek

ret + etmek red(d)etmek

hal + olmak hal(l)olmak

his – im his(s)im

zan – nımca zan(n)ımca

hat – iniz hat(t)ınız

hak – ım hak(k)ım

sır – ını sır(r)ını

Not: İki sessizin yan yana geldiği her sözcükte ünsüz türemesi olmayabilir.

süssüz, sessiz, hissiz, hisse, madde, elli, belli, yollar, ziller, solla- vb.

5.ÜNLÜ DARALMASI

Türkçede geniş ünlüyle (a,e) biten bir sözcük “-yor” eki aldığı anda o sözcüğün geniş ünlüsünü “ı, i, u, ü” ye çevirerek daraltır.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin “ünlü daralmasından sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

bilm(e) – yor bilm(i)yor

gözl(e) – yor gözl(ü)yor

ist(e) – yor ist(i)yor

durm(a) – yor durm(u)yor

izl(e) – yor izl(i)yor

verm(e) – yor verm(i)yor

sızl(a) – yor sızl(ı)yor

suçl(a) – yor suçl(u)yor

Not: Bazı kullanımlardaki iki ünsüz arasına giren yardımcı sesler ünlü daralmasını andırır. Bu kullanımlar ünlü daralması değildir.

biliyor, duruyor, geçiyor, bakıyor, atıyor, yanıyor, seziyor, vuruyor, üzüyor, yüzüyor

Not: Türkçede “ye-, de-, ne” sözcüklerinin bazı kullanımlarında y kaynaştırma ünsüzünden önceki geniş ünlüde daralma olur. Bunların dışındaki sözcüklerde “y” kaynaştırma ünsüzünden önceki geniş ünlüde daralma olmaz.

ye – y – ecek yiyecek

ye – y – in yiyecek

de – y – ecek diyecek

ne – y – e niye

DOĞRU

YANLIŞ

ağlayacak

ağlıyacak

görmeyecek

görmieecek

hatırlayacaksın

hatırlıyacaksın

inanmayacağım

inanmıyacağım

yakalayamadık

yakalıyamadık

anmayacağım

anmıyacağım

6.ULAMA

Sözcüklerin sonundaki ünsüzlerin bir sonraki sözcüğün başındaki ünlülere ulanarak (bağlanarak) okunmasıdır.

Aşağıdaki dizelerde, altı çizili bölümlerde ulama vardır.

Hep bülbül_öterdi bağımızda, bahçemizde

Ilık bir sonbahar_akşamında yüreğim_aşkınla dolu

Bir hayal_için sürdürüm_atımı ufuklara

Yok_artık yaralı kalbimde sevgiden_eser

Kapından_ağır_ağır geçtim_ey güzel

Not: Arasında noktalama işareti bulunan sözcüklerde ulama yoktur.

Polis, arabaları durdurdu.

Gençlik, insana her şeyi güzel gösterir.

Leyla'yı rüyamda gördüm, ağlıyordu.

7.DUDAK ÜNSÜZLERİNİN BENZEŞMESİ

Dudak ünsüzlerinden “b”, kendinden önceki “n”yi “m”ye dönüştürür.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin “dudak ünsüzlerinin benzeşmesinden sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

sakla(n)baç sakla(m)baç

dola(n)baç dola(m)baç

te(n)bel te(m)bel

pe(n)be pe(m)be

a(n)bar a(m)bar

ka(n)bur ka(m)bur

ca(n)baz ca(m)baz

ta(n)bur ta(m)bur

Not: Özel adlarda ve bileşik sözcüklerde dudak ünsüzleri benzeşmesi kuralı uygulanmaz.

İstanbul, Safranbolu, onbaşı, binbaşı, sonbahar, külhanbeyi, günbatımı

8.KAYNAŞTIRMA ÜNSÜZLERİ (KORUYUCU ÜNSÜZLER)

Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana bulunmadığından, ünlüyle biten bir sözcüğe ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde sözcükle ek arasına “y, ş, s, n” kaynaştırma ünsüzlerinden biri girer.

Aşağıda, birinci bölümde verilen sözcüklerin kaynaştırma ünsüzü eklendikten sonraki yazımları karşılarında verilmiştir.

mağaza – a mağaza – y – a (durum ekinden önce)

anne – i anne – s – i (iyelik ekinden önce)

kedi – in kedi – n – in (tamlayan ekinden önce)

çanta – ı çanta – y – ı (durum ekinden önce)

yedi – er yedi – ş – er (üleştirme sıfatı ekinden önce)

kapının kolu – a kapının kolu – n – a (iyelik ekinden sonra gelen durum ekinden önce)

Not: Aşağıdaki sözcüklerde kaynaştırma ünsüzü yoktur.

beş – er altmış – ar

yetmiş – er senin kolun – a

Ünlüyle biten bir sözcüğe “idi, imiş, ise” ekeylemleri, “ile” sözcüğü ve “iken” bağ-fiil eki birleşik yazıldığı zaman araya “y” koruyucu ünsüzü girer ve bunların başındaki “i” sesleri düşer.

araba – y – (i) – di arabaydı

yaya – y – (i) – mış yayaymış

burda – y – (i) – se burdaydı

maşa – y – (i) – le maşayla

işte – y – (i) – ken işteyken